

proměňuje i v čase. S postupným zvyšováním podílu osob ve starších věkových skupinách bude nutno také formulovat veřejnou politiku pro starou populaci, uvádí autor v poslední deváté kapitole nazvané *Veřejná politika a stárnoucí společnost: samé otázky*. Největší pozornost bude pravděpodobně věnována ekonomickým implikacím. Autor také upozorňuje na možné změny alokace zdrojů ve smyslu přesunu k seniorům na úkor rodin s dětmi.

Svou práci L. Rabušic zakončuje „...téma demograficky stárnoucí společnosti zatím přináší především otazníky: Žel, otázek je mnoho, odpovědi dosud minimálně“. Přesto se domnívám, že se autor pokusil čtivou formou přiblížit širší čtenářské veřejnosti problematiku demografického stárnutí, která čím dál více bude a musí stát v popředí veřejného zájmu. Publikace se vyznačuje třemi vlastnostmi. První z nich je profesionálně odvedená kompilace názorů, teorií ze současné odborné literatury, převážně anglosaské. Autor zde zdařile přibližuje českému čtenáři „novinky“ v oboru. Jeho kompilační partie jsou velmi zasvěcené, na některých místech mají charakter diskuse s literaturou. Jedná se často o současné články publikované v zahraničí, i dosud nepublikované přednášky či rukopisy, které jsou u nás velmi obtížně dostupné. Domnívám se, že tuto zasvěcenou popularizaci lze označit za velmi kvalitní, i vzhledem ke značnému rozsahu prostudovaných materiálů. Druhou vlastností je uvedení vlastní analytické práce zaměřené na studium úmrtnosti a výpočet čtyřvariantních projekcí. Zde autor použil u nás ne příliš tradiční postup, tj. využití modelových úmrtnostních tabulek. Je to jeho právo, osobní volba, kterou nelze vytýkat. Na druhou stranu, jestliže hodnotíme velice srozumitelný výklad teorií a přístupů v aspektu prvním, nevím, zda demografické části budou srozumitelné pro nedemografy, resp. i pro ty, kteří se příliš modelovými úmrtnostními tabulkami nezabývají. Nejsem si jistá, zda čtenář

pochopí, že na grafech na s. 51-56 popis osy y znamená formální čísla modelových úmrtnostních tabulek. Nepřipadá mi šťastné mluvit o úrovni modelových úmrtnostních tabulek, neboť číslo znamená úroveň úmrtnosti zprostředkovaně (i když vím, že v angličtině jde o „level“). Je to však věc názoru. V souvislosti s demografickými pasážemi bych upozornila na další maličkosti: na s. 12 má být věková skupina 15-49 let nikoliv 15-50 let, protože jde o dokončený věk. Na s. 14 se směšuje pojem věková pyramida a strom života, věková pyramida je dvojitý otočený histogram, strom života je ve stejném smyslu polygon četností. Nelíbí se mi termín demografická transice, dala bych přednost termínu demografický *přechod* (s. 16). Na s. 22 nahoře je zavádějící formulace „tj. v počtech úmrtí u jednotlivých věkových skupin, v tzv. specifických úmrtnostech“, na obr. 1a jsou počty zemřelých na 1000 obyvatel v příslušném věku. Na s. 27 chybí v tab. 1.1 Latinská Amerika. Nesouhlasím s tvrzením autora týkajícím se pronatalitní politiky na s. 134, že „Praktické výsledky byly ovšem žalostné“. Domnívám se, že soubor propopulačních opatření, přijímaný na přelomu šedesátých a sedmdesátých let, přispěl k tomu, že počínající pokles v generační plodnosti byl zastaven a generace žen, kterým bylo v té době 23-27 let svou generační plodnost zvýšily z 2,0 na 2,1. Tuto skutečnost potvrzují jak data běžné evidence, tak poslední sčítání 1991. Třetím aspektem vlastností je autorův širší pohled pojetí, neboť v jeho práci se promítá jak pohled demografický, tak sociologický včetně ekonomických úvah. Přes uvedené drobné připomínky lze publikaci Ladislava Rabušice *Česká společnost stárne* na našem trhu uvítat, neboť podobných obsáhle laděných prací věnovaných populační problematice a určených pro širší vědeckou veřejnost je zatím velmi málo.

Jitka Rychtaříková

Milan Otáhal: Opozice, moc, společnost 1969-1989

Praha, Maxdorf 1994, 118 s.

Studie je rozdělena do 4 kapitol, které již samy o sobě naznačují autorův přístup k látce a hlav-

ně hodnocení opozice a jejího největšího přínosu. V první kapitole nazvané *Počátky „normalizace“ a první fáze opozice* nacházíme rozbor činnosti a požadavků skupin působících zhruba do roku 1972. Druhá kapitola zachycuje okolnosti vedoucí ke vzniku Charty 77, důsled-

ky vyvolané tímto aktem a nové prvky, které se v její existenci projeví a které ji odlišovaly od opozičních skupin předcházejícího období. Další část pojmenovaná *Zlom ve vývoji disidentského hnutí a společnosti* se už soustřeďuje na druhou polovinu 80. let, změny v SSSR a následné oslabení československého normalizačního režimu, který ztrácel schopnost poradit si s postupným rozšiřováním opozičních nálad a postojů mezi obyvatelstvem. Závěr je pak věnován událostem listopadu a prosince 1989, od přípravy a průběhu demonstrace 17. 11. 1989 až po zvolení Václava Havla prezidentem.

Neztotožnil bych se beze zbytku s autorovým tvrzením, že přelom ve vývoji opozice znamenal až zvolení Gustáva Husáka do čela KSČ. Teprve poté prý vstoupila do opozičních požadavků nová kvalita, spočívající v úsilí o odstranění celého vedení a nikoliv jen, jak tomu bylo za Dubčeka, v nabádání k neústupnosti. Sám autor dosti přesvědčivě ukázal, že mezi Dubčkovou a Husákovou politikou velký rozdíl neexistoval, že sám Dubček se vydal směrem, kterým později postupoval Husák, a že tedy nové cíle opozičního usilování nebyly bezprostředně zapříčiněny Husákovým nástupem.

Charakteristickými znaky celé opozice přelomu 60. a 70. let byla víra v socialismus a jeho hodnoty, přesvědčení, že normalizační politika je s pravými socialistickými zásadami v těžkém rozporu a že je silně diskredituje. Oproti tomuto standardu představovanému např. *Socialistickým hnutím československých občanů* existovaly pozoruhodné výjimky. Jednalo se o iniciativy, které se sice také hlásily k socialismu, jejichž praktické názory se ale od tradičně socialistických značně lišily. První z nich je *Manifest Deset bodů* vydaný nevelkou skupinou občanů 21. 8. 1969. Velká váha přisuzovaná lidským a občanským právům a zdůraznění možnosti obrany proti systému „praktickými skutky nepolitické povahy“ jej zásadně odlišují od všeho, co v této době vznikalo. Tento dokument podepsala řada lidí, kteří jsou spojeni s dalším vývojem opozičního hnutí (Václav Havel, Ludvík Vaculík, Rudolf Battěk) a jejich vliv je nesporný. Zároveň tato skutečnost poněkud relativizuje příliš striktní oddělování jednotlivých fází s jejich specifiky. Oprávněně věnuje autor pozornost myšlenkově snad

nejpozoruhodnějšímu zjevu, který bylo možno na scéně tehdejší ČSSR nalézt – *Československému hnutí za demokratický socialismus* složenému z části bývalých členů Československé strany socialistické v Brně. M. Otáhal správně poznamenal, že řada základních opatření socialistického režimu vůbec nebyla zpochybňována a že souvislost demokratického uspořádání s tržním hospodářstvím a soukromým vlastnictvím nebyla odhalena. Přesto však lze význam této skupiny, alespoň ve vývoji politického myšlení, jen těžko přecenit. Domnívám se, že autor ji měl jednoznačnějším způsobem vymezit proti ostatním skupinám, neboť představuje kvalitativně cosi úplně jiného a vyššího. Nejvíce se dokázala vymanit ze způsobu uvažování, který ležel jako stín na jiných skupinách.

Další části Otáhalova výkladu jsou poněkud problematičtější. Zdůvodnění rezignace převážné části obyvatelstva na politickou angažovanost nezní příliš přesvědčivě a argumentační užití rostoucího zájmu o rodinné domy, chaty, chalupy a auta se jeví jako velmi zjednodušující a vyvolává dojem záměny příčiny a následku.

Atmosféra po roce 1972 opozičním aktivitám nepřála. Trvalé mocenské zásahy opozici sice úplně nezničily, ale citelně jí otřásl. Nadále tedy zůstávala roztržena do různých přátelských sdružení nebo profesních skupin. Sdružovali se reformní komunisté, určité styky udržovala část redakce bývalého časopisu *Tvář*. Již zde autor počíná odlišovat dva proudy opozičního hnutí, přičemž tuto dichotomii vede celým následujícím vývojem. Staví proti sobě Mandlerovu „realistickou“ či „konstruktivní“ skupinu a Havlovu skupinu „radikální“. „Realistická“ skupina, zárodek pozdější *Demokratické iniciativy*, spojená vedle Emanuela Mandlera se jmény Bohumila Doležala a Karla Štindla, zůstávala na půdě tradiční „politické“ politiky, chtěla působit na základě všestranného poznání a pochopení tradic a tehdejší současnosti v rámci reálných politických možností. Ve světle tohoto rozlišení je podán vznik a hodnocení *Charty 77*, v jejímž pojetí se prosadila Havlova koncepce „nepolitické“ politiky. Ráz *Charty 77* byl určen již podnětem, který přispěl k jejímu vzniku, tedy obhajobou základních lidských práv. Právě jejich porušo-

vání, snaha tomu bránit a dosáhnout všeobecného respektu k nim, byly hlavní cíle Charty 77. Od počátku se vyhýbala tomu, stát se organizací s pevnými stanovami, závazným cílem a určitým způsobem podmíněným členstvím.

Nejspornějším momentem celé knihy je právě Otáhalovo hodnocení Charty 77 a jejího dosahu. Skutečnost, že sami její představitelé výslovně odmítali klasicky politickou angažovanost a že se chtěli omezit jen na oblast mravní, odvedla autora nesprávným směrem. Nedostatečně zhodnotil obecně známý fakt, že v totalitním režimu, potlačujícím jakékoli nezávislé politické projevy, dostává politický význam každý projev dávající najevo nezávislost na linii vytyčené politickou mocí, byť by v normálních poměrech neměl s politikou vůbec nic společného. Oblast „politická“ je v takovýchto systémech mnohem rozsáhlejší a zahrnuje také nezávislé kulturní aktivity, pokusy o nezávislé myšlení a vystupování v různých oblastech. A stejně tak i jednání každého člověka, který odvrhne nedůstojnou přetvářku, k níž byl systémem nucen, má svůj politický význam a hodnotu. Toto individuální lidské rozhodnutí bylo podle Václava Havla nejdůležitějším předpokladem změny systému, protože společenská krize se odvozovala od krize individua. Jestliže dnes vidíme, že ke změně systému došlo, aniž by, jak se denně přesvědčujeme, velká většina národa touto změnou prošla, nenutí nás to tvrdit, že Havlovo vidění problému (nejlépe zpracované v proslulém esejí *Moc bezmocných*) nepatřilo do politiky. Pokud politiku nechápe jako záležitost techniky získání a udržování moci, popř. techniky provádění převratů, ale jako většinou marné, leč oprávněně stále znovu podnikané pokusy zavést do konkrétních politických systémů, nejen totalitních, větší míru spravedlnosti, respektu moci k právům individua a respektu obou, moci i individua, k obecnému (V. Havel by možná použil výraz transcendentálnímu) řádu bytí, jehož zásady musí platit bez ohledu na to či ono politické uspořádání, mají Havlovy úvahy nepopíratelnou politickou hodnotu i politický dosah. Nejsou přirozeně dány jejich bezprostředním politickým uplatněním, ale jednak vahou nezávislého vystoupení známého intelektuála proti totalitní moci, a jednak formulací, byť jen v náznacích, zásad, jejichž uplatnění by na tradiční politiku

mělo obrovský vliv a radikálně by změnilo její podmínky. Dostáváme se ke druhému důvodu, který nám umožňuje považovat Chartu 77 za politický projev. Vedle politického významu zprostředkovaného lze myslím uvést i politický význam přímý. Jasně vysvitá ze statí profesora Patočky z ledna 1977. Sám M. Otáhal z ní cituje, ale zdá se, že ji nesprávně interpretuje. Závazek dodržování lidských práv jako uznání něčeho „závazného, nedotknutelného a nenapadnutelného“ má přece svůj nepominutelný politický rozměr. Západní politické myšlení uznalo základní práva občana jako výraz nikoliv utilitárních politických kalkulů, nýbrž jako nárok vyvozený z přesvědčení, že svět je podřízen principu, před nímž jsou si všichni jedinci rovni, a proto si musí být rovni i před politickou mocí vzešlou z jejich imaginárního rozhodnutí a za účelem obhajoby jejich legitimních zájmů. Jestliže se tedy profesor Patočka dovolává takto zakotvených občanských práv, vrací se ke kořenům západního politického myšlení. Jako účel Charty 77 uvedl solidaritu lidí, „kteří porozuměli, jaký význam má mravní smýšlení pro reálnou společnost a její normální fungování“. Vidíme tedy, že se ve svých úvahách nepohyboval ve sférách odtržených od praktického života, v nichž se nachází jen hrstka vyvolených, ale v reálném životě a že se zajímal o jeho řádný chod, jinými slovy, šlo mu o politické záležitosti.

Na druhé straně lze souhlasit s autorovým tvrzením, že se Charta 77 nedokázala vždy vyhnout situaci, v níž sklouzla do polohy „svědomí společnosti“. A je třeba částečně přijmout i závěrečné hodnocení jejího přínosu, který skutečně nelze měřit počtem podpisů a okamžitým vlivem na oficiální politiku, neboť z tohoto pohledu by byl opravdu nepatrný. Je zřejmé, že od Charty 77 opravdu nevedla přímá cesta k překonání totalitního režimu. Ta však nevedla ani od jiných opozičních pokusů, jakými byla např. Demokratická iniciativa, přestože se k takovému názoru autor, byť dosti opatrně a ne zcela explicitně, hlásí.

Charta 77 nebyla všemi opozičními protagonisty přijata kladně, ale alternativa k ní vznikla až po deseti letech, v době, kterou M. Otáhal poněkud problematicky charakterizuje jako „zlom ve vývoji disidentského hnutí“. Vývoj v SSSR po nástupu M. Gorbačova a jeho

perestrojky a následné, i když velmi váhavé, „uvolňování“ režimu v ČSSR, spojené s rostoucími ekonomickými problémy a stagnací vytvářely samozřejmě nové, příznivější podmínky pro vyvíjení opozičních aktivit, a reakce na sebe nenechala dlouho čekat. Aktivizovala se tzv. šedá zóna. Přirozeně se objevovaly nové koncepty, z nichž Otáhal v duchu svého základního dělení opozice nejvíce oceňuje projekt Demokratické iniciativy z roku 1987. Ačkoliv její prohlášení podepsali i V. Havel a další čelní představitelé Charty 77, jednalo se o akci tzv. realistické skupiny. S výrazem zlom lze souhlasit pouze za předpokladu, že se nebude vztahovat na samotnou Demokratickou iniciativu, ale bude charakterizovat celkové rozšíření opozice a její základny, a tak bude užíván v kvantitativním, nikoliv v kvalitativním smyslu. Důraz Charty 77 na dodržování občanských práv a na vnitřní mravní obrodu jednotlivce nejenže neztratily v podmínkách 80. let svůj význam, ale jejich důležitost naopak vzrostla s tím, jak vnější vývoj kladl před jednotlivce nové možnosti společenské angažovanosti.

Mezi Demokratickou iniciativou a Chartou 77 existují samozřejmě výrazné rozdíly, ovšem jejich interpretace jako střetu naivních mravních radikálů s prozíravými a uvážlivými realisty je pochybná. Pro Demokratickou iniciativu nebyl základním východiskem jedinec, jeho práva a jeho mravní dilema, ale oblast politiky, přesněji řečeno politiky v užším smyslu slova, tzn. předkládání konkrétních politických požadavků a programů a hlavně záměr získat možnosti jejich realizace, tedy dostat se k moci. Krize podle Demokratické iniciativy neměla řešení mravní, ale politické. Demokratická iniciativa proto usilovala o demokratizaci veřejného života, uvolnění tuhého centralismu, větší prostor všem nezávislým činnostem. K těmto změnám mělo docházet postupně v určitém přechodném období, které podle nového prohlášení ze září 1989 mělo skončit svobodnými volbami. Ačkoliv M. Otáhal dává najevo sympatie vůči Demokratické iniciativě, objektivně připouští, že snahy o postupné reformy uvnitř nereformovatelného systému neměly praktický smysl, že programy sestavované před listopadem 1989 nebyly v radikálně odlišné situaci použitelné. Zdá se však, že tím nepřímou doznal i skutečnost, že podobně jako Charta 77,

nebyla ani Demokratická iniciativa svým programem a působením s to způsobit změnu politického systému. Na rozdíl od ní ale praktické požadavky Charty 77, týkající se lidských práv, našly a musely najít v nových podmínkách svůj smysl. Svobodné volby byly v listopadu 1989 samozřejmě stěžejním požadavkem, ale přičítat zásluhu za jeho formulování právě Demokratické iniciativě se jeví jako diskutabilní.

V dokumentech Demokratické iniciativy překvapuje silné akcentování národa. Je jistě možné považovat národ za „pravou společenskou základnu hodnot, které povstávají z lidské činnosti“, ale takové myšlenky vyhlížejí poněkud archaicky. Moderní demokratické společnosti, o níž opozice jistě usilovala, je patrně bližší koncepce Charty, zakotvená v nedotknutelných právech jedince a k jedinci vztahující základní hodnoty.

Všechny tyto poznámky nemají však sloužit ke zlehčování významu Demokratické iniciativy, která nepochybně sehrála pozitivní úlohu ve vývoji československé opozice.

Výraznější politickou angažovaností v původním smyslu slova se vyznačovaly i další nezávislé iniciativy, jakými bylo např. *Hnutí za občanskou svobodu*, vznikající v září 1988 a *Klub za socialistickou představbu-Obroda*, který svůj program zveřejnil v prosinci 1988. Manifest HOS nazvaný *Demokracie pro všechny* reagoval na měnící se situaci, která už skýtala možnosti skutečné politické činnosti. Vzhledem k tomu, že na formulování tohoto programu se významně podílel i V. Havel, lze manifest pokládat za náznak sbližování obou hlavních proudů. Politika jako veřejná činnost měla být rehabilitována. Hnutí se přihlásilo k demokratické tradici Československa, a proto vzneslo základní demokratizační požadavky v oblasti politiky, hospodářství i kultury. Obroda sdružující reformní komunisty byla oproti HOS mnohem úžeji svázána s konkrétní politickou vizí, s ideálem demokratického socialismu. Vedle programu, který už neodpovídal době vzniku, trpěla Obroda i chybně stanovenou taktikou. Udržovala sice styky s ostatními nezávislými skupinami, zároveň ale hledala kontakty ke KSČ, což těžce poškozovalo její akceschopnost a spolu s dosti vysokým průměrným věkem členů a jejich vyhraněnou minulostí vedlo k její izolaci.

Spektrum nově vznikajících organizací pak doplnily ještě *Nezávislé mírové sdružení*, *Mírový klub Johna Lennona* a *České děti*. Všechny se profilovaly především generačně a vyjadřovaly nedůvěru svých protagonistů k ideálům starších generací.

V dalším průběhu událostí prakticky až do listopadu 1989 pak M. Otáhal vidí střetávání „realistické“ a „radikální“ koncepce. Podrobněji se věnuje rozdílným názorům při přípravě demonstrace 21. 8. 1989 a při jejím hodnocení. V těchto i v dalších kontroverzích se jenom promítaly postoje výše již vysvětlené.

Autor se omezil na nejvýznačnější opoziční směry, které byly poměrně známy už v době svého působení, bohužel však do své práce nezahrnul, popř. se jen letmo a okrajově zmínil o opozičních skupinách působících v církvích nebo v uměleckých kruzích.

Z politologického hlediska je Otáhalova kniha zajímavá především rozbořením koncepcí „nepolitické“ a „politické“ politiky, jejich praktických projevů a zprostředkovaně nadhazením otázky, co všechno zahrnuje politika vůbec a politika v totalitním nedemokratickém systému zvlášť. Autor nezaznamenal či nedostatečně zhodnotil politický aspekt přítomný v působení Charty 77 i přesto, že ze strany jejích myslitelů byl bezprostřední politický význam popírán. M. Otáhal tím „vytěsnil“ Chartu 77 do oblasti mravních apelů a požadavků, tedy ve svém pojetí zcela mimo politiku. Jako reálnou alternativu vůči Chartě pak staví Demokratickou iniciativu s jejím programem hlásícím se výslovně k politické práci a k politickému řešení problémů. Ač je i k Demokratické iniciativě kritický, hodnotí její přínos ke svržení režimu a k vytváření demokratického systému výše než přínos Charty 77, neboť přistoupila ke konkrétním politickým otázkám a neomezila se jako Charta 77 jen na morální výzvy směřující k samotnému jednotlivci. Z tohoto předpokladu pak vyplývá i diskutabilní periodizace vývoje opozičního hnutí, především umístění základního

kvalitativního předělu do začátku druhé poloviny 80. let. Chtěl bych zdůraznit, že existují i silné argumenty podporující lokalizaci takového předělu do vystoupení Charty 77 pro její vyzvednutí problému lidských práv. Právě to mělo pro pozdější budování normálních poměrů největší význam a právě to bylo v Chartě nové a objevné.

Zdá se, že za všemi těmito názory stojí kardinální otázka, co všechno patří do oblasti politiky, co všechno má politický charakter a následně, čeho se má dotýkat politická změna. Domníváme-li se, že politika je jen otázka moci, jejího dosažení a udržování a že politická změna zahrnuje jen změnu institucí, můžeme dát autorovi knihy zapravdu. Jestliže však vidíme politiku šířeji, jestliže do ní počítáme i trvalé, samozřejmě nenásilné úsilí o mravní růst jedince, o jeho úctu k bližnímu, respekt k „nadpolitickému“ řádu světa a z něho vyplývající obranu politického uspořádání tomuto řádu odpovídajícího a naopak odmítnutí (ne vždy musí jít o přímý odpor – viz právě Charta 77) uspořádání zmíněnému řádu odporujícího, pokud soudíme, že politická změna má obsahovat i změnu lidského uvažování a jednání, založenou však nikoliv na pragmatických kalkulacích, ale etickém přesvědčení, musíme se na práci M. Otáhala dívat kriticky.

Takový kritický pohled ale vůbec neznamená přehlížení pozitiv. I kdyby kniha vyvolala „pouze“ širokou odbornou diskusi, větší zájem o toto období, kladení dalších otázek, hledání odpovědí nezatížených momentálními politickými zájmy, odpovědi sice jenom dílčích a nenárokujících si absolutní platnost, ale přesto posouvajících naše poznání dál, kritické pochybování o mnoha dnes často příliš jednostranně pojímaných jevech a skutečnostech, patřily by jejímu autorovi zásluhy, obdiv a poděkování. A že se tak stane, o tom rozhodně nemusíme pochybovat.

Jan Dobeš